

AZ IGEKÖTŐK MEGHATÁROZÁSÁNAK PROBLÉMÁI*

KEREKES JUDIT

1. Bevezetés

Az igekötők mibenlétével kapcsolatban számos vitatott kérdéssel állunk szemben mindmáig. A szakirodalom egységes abban, hogy egy nagyon egyedi, mégis összetett, mitöbb, ellentmondásos kategóriával van dolgunk. Nem véletlen hát, hogy ellentmondó nézeteket találunk szófaji hovatartozásával, funkcióival, önálló szó illetve képző voltával, sőt, azzal kapcsolatban is, hogy mely elemek sorolhatók ezen kategóriába. Definíció híján ugyanis az is kérdéses, milyen szempontokat kell figyelembe vennünk ennek meghatározásához.

Mindazonáltal, bár az igekötőszerűen viselkedő elemek csoportja nagyon heterogén, nem tartom feleslegesnek e kategória feltételezését, de egyetértek Forgács (2005) érvelésével, miszerint nem egy jól körülhatárolt kategóriával van dolgunk: mivel az igekötő történetileg más szófajokból (határozószó, névutó, ragos névszó) eredeztethető, a köztük lévő határok elmosódhatnak. Így az elemek változatossága, illetve az igekötőkre jellemző viselkedésük mértéke azt mutatja, hol tartanak az igekötővé válás útján (Forgács 2005). Dolgozatom célja az igekötői státusz meghatározására szolgáló szempontok vizsgálata, s az igekötők hovatartozására vonatkozó problémák, nézetek rövid ismertetése.

Dolgozatom felépítése a következő. A rövid bevezetést követő 2. rész néhány, az igekötők státuszát érintő problémát ismertet, név szerint annak kérdését, önálló szó vagy képzőszerű elem-e az igekötő (más szóval összetett vagy képzett szó-e az igekötős ige), s az igekötő szófaji besorolásának problémáját. A 3. szakaszban az igekötők és más, hasonlóan viselkedő elemek, az igemódosítók szórendi viselkedését ismertetem, majd a 4. szakaszban azt vizsgálom, miben tér el az igekötők és a többi igemódosító viselkedése, illetve mely jellemzők segíthetik megkülönböztetésüket s így az egyes elemek

* A publikáció elkészítését részben az OTKA (K 72983), részben a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Tervén keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

igekötő voltának megállapítását. Elegendő és szükséges feltételek helyett a kérdés prototípus-elmélet felőli megközelítését javaslom. Végül az 5. szakaszban – nagyban hagyatkozva Forgács (2005) elemzésére – megkísérlem a vizsgált elemek besorolását a javasolt keretben, megvizsgálva azt is, hogy az egyes csoportok elemei hogyan viselkednek az általam felvetett formai szempontokból. Dolgozatom tanulságainak rövid összegzése a 6. szakaszban olvasható.

2. Képző vagy önálló szó?

Az igekötők többarcúságát az is mutatja, hogy a képzőkkel és az önálló szavakkal egyaránt hasonlóságot mutatnak. Az igekötős igék képzését többnyire szóalkotási folyamatnak tekintjük, mivel szoros lexikai egységként viselkednek, további morfológiai folyamatokban vehetnek részt, például nominalizációban (*meg-old-ás*), vagy összetételben (*vég-el-gyeng-ül-és*). Kérdés azonban, hogy a szóalkotásnak ezen módja a szóképzéssel vagy a szóösszetétellel rokonítható.

Képzőszerű az igekötő abban, hogy az ige jelentését a képzőkhöz hasonló módon módosítja, emellett grammatikai szerepe is van: megváltoztathatja az ige vonzatszerkezetét, ld. *beszél vmiről* → *megbeszél vmít*, illetve aspektusát/akcióminőségét is: *ír* → *megír*; *mesél* → *elmesél*. Másik közös vonás, hogy poliszém jellegükből kifolyólag ugyanazt a jelentésárnyalatot más-más ige esetén más igekötő, illetve képző fejezheti ki: *elolvas* vs. *megír* (perfektíválás); *pirosodik* vs. *sárgul* ('vmilyené válik'), illetve ugyanazon igekötő különböző igékkel összekapcsolva más-más módon módosítja azok jelentését – akárcsak például a *-ll* képző a *zöldell* ('zöldben pompázik' ill. 'kihajt') illetve *sokall* ('soknak talál') igék esetében. Az igekötők felcserélése így a fenti esetekben teljesen más jelentést eredményezne: *megolvas* ('megszámol'); *elír* ('rosszul ír'). Az, hogy az adott igekötő/képző mely jelentésével szerepel egy-egy kifejezésben, gyakran csak az ige/szótó és a létrejött kifejezés jelentésének összevetésével határozható meg (Szili 1985, 1995). Egyes esetekben, például *berúg* ('lerészegedik'), *felvág* ('nagyzol'), még így is nehéz meghatározni, lévén, hogy az alapige eredeti jelentésével nem járul hozzá a komplex kifejezés jelentéséhez.

Míg azonban a képzők tőhöz viszonyított helye állandó, az igekötők, mint az alábbi példák mutatják, szintaktikai műveleteknek engedelmeskednek, vagyis az igéhez viszonyított pozíciójuk nem kötött, mi több, rövid válaszként önmagukban is szerepelhetnek:

- (1) a. *János elment a boltba.*
 b. *JÁNOS ment el a boltba. / János nem ment el a boltba.*
 c. *János el akar menni a boltba. / János el sem ment a boltba.*
- (2) *Felvágtad a tortát?*
Igen./Fel./Felvágtam (a tortát).

Kenesei (2006) szerint „szónak egyrészt a *minimális szabad formákat* tekintjük, másrészt azokat a nyelvi elemeket, amelyeket az így meghatározott minimális szabad formák választhatnak el más (minimális) szabad formáktól” (Kenesei 2006: 82), ahol is *szabad formán* olyan elemeket értünk, melyek önmagukban is állhatnak egy-egy megnyilatkozásban, *minimális szabad formán* pedig olyan szabad formákat, melyek más szabad formát nem tartalmaznak. Az igekötőkre mindkettő érvényesül: a (2)-ben látott módon önállóan alkotnak rövid választ, illetve, mint az (1c) példa mutatja, más önálló szavak is beilleszthetők az igekötő és igéje közé. Ebben tehát inkább az önálló szavakhoz hasonlít, semmint a képzőkhöz.

Az igekötők és a képzők abban is különböznek, hogy előbbiek nem mutatnak hangrendi variációt, ami azonban a magyar toldalékok többségét jellemzi: *-ság/-ség; -on/-en/-ön; -va/-ve; -gat/-get*, stb, bár, köztük is számos kivétel akad, mint például *-ni, -t*. Továbbá a magyar nyelvben egyébként nem jellemzőek a prefixumok – ha egyáltalán annak kellene tekintenünk az igekötőt, hiszen, mint láthattuk, állhatnak az ige után is.

Mondattani viselkedése alapján az igekötő tehát inkább önálló szónak tűnik. Ez esetben pedig felmerül a kérdés, vajon az igekötős igék összetett szavak-e. Bár az igekötős ige, az összetett szavakhoz hasonló módon, gyakran az igei fej által jelölt esemény egy altípusát jelöli – pontosabban összetett eseményt, melyben az igekötő a végállapotot, az ige a cselekvést magát jelöli (É. Kiss 2004) –, mégis jelentősen különbözik azoktól, hiszen az összetételek tagjai nem elérhetők a szintaxis számára az (1)-(2)-ben látható módon.

Indokolt lehet tehát az igekötős igék képzését független szóalkotási folyamatnak tekintenünk, melyet a szakirodalom (Kiefer–Ladányi 2000) *I-képzésként* említi. Az I-képzés jellemzője, hogy az igekötő csak igéhez kapcsolódhat, mely ige lehet képzett szó is, s az így képzett komplex ige szintén képezhet bemenetet a szóképzés, illetve a ragozás számára. Szóösszetétel bemenete azonban nem lehet (Kiefer–Ladányi 2000). Így például a fent említett *végelgyengülés* szóban az igekötő a denominális *gyengül* igéhez járul, melyből az *-és* képző segítségével főnevet képzünk, s e főnév szolgál az

összetétel bemenetét. (A napjainkban elterjedt *végelgyengül* elvonással jött létre a *végelgyengülés* szóból.)

Az igekötő önálló szóként való kezelése maga után vonja a szófajiság kérdését is. E kérdésben is különböző nézetekkel találkozhatunk. Leggyakrabban a határozószók közé sorolják, mivel történetileg e kategóriára vezethetők vissza, jelentésük gyakran direkcionális, és sok esetben fokozhatók is. Az irányjelölés azonban csak egy az igekötők számos lehetséges jelentése közül, s az egyetlen, melyre jellemző a fokozás: *felmegy* → *feljebb megy* de: *felvág* ('darabokra vág' ill. 'nagyzol') → **feljebb vág*. Így talán helytállóbb a másik népszerű kategorizálás, azaz az igekötők viszonyiszók vagy segédszók közé sorolása, mivel jól körülhatárolható jelentéssel nem bírnak, illetve megkövetelik az ige jelenlétét. Ám jelen munkámban nem célozom e kérdés megválaszolása, előbbre való annak tisztázása, mely elemeket, és milyen jellemzők alapján sorolhatunk e kategóriába.

3. Az igekötők viselkedéséről

A fentiek célja annak szemléltetése, valóban milyen sokoldalú jelenséggel van dolgunk, nem csoda hát, hogy meghatározásuk gondot okoz a nyelvészet számára. Tanulmányom fő kérdésének megválaszolását, tudniillik hogy nyelvünk mely elemei tartoznak az igekötők közé, az is nehezíti, hogy hasonló szemantikai és mondattani viselkedést mutatnak bizonyos más elemekkel, mint például az ige tárgyi, határozói stb. vonzataként álló, önálló referenciával nem rendelkező, pusztán névszókkal és határozószókkal – nem véletlen, hogy gyakran az utóbbi szófajcsoportba sorolják az igekötőt –, pl. *fát vág, iskolába jár, rosszul bánik, tanulni akar, otthon marad, okosnak tart, rosszul van, kővé válik* stb., illetve állandósult szókapcsolatok tagjaival, mint *palira vesz, agyára megy, pórul jár*, melyek az igekötőkkel együtt alkotják az úgynevezett igemódosító csoportját.

Itt kell megemlítenünk, hogy a határozószók nem mindig igemódosítók, például míg az *otthon hagy* kifejezésben az igével szoros szemantikai egységet alkotó igemódosítóval van dolgunk, az *otthon olvas* esetében pusztán opcionális helyhatározóról. A névszói igemódosítókhoz hasonlóan, a határozószó csak akkor igemódosító, ha az igei fej valamely vonzatát fejezi ki. Az igemódosító-ige kapcsolatok – beleértve az igekötős igét – közös jellemzője, hogy semleges mondatban a főhangsúly az igemódosítóra esik, az ige hangsúlytalan. Ezzel szemben az *otthon olvas*-hoz hasonló szerkezetekben mindkét tag hangsúlyos. Az ilyen esetekben tehát nem okoz gondot annak

megítélése, hogy az adott bővítmény igekötő-e, koncentráljunk hát kizárólag az igemódosítókra.

Az igemódosítókat szintaktikailag is hasonló viselkedés jellemzi: semleges mondatban közvetlenül az ige előtt állnak, máskor poszt-verbálisan fordulak elő, illetve más elemek, például segédigék ékelődhetnek az igemódosító és az ige közé.

- (3) a. *Péter iskolába jár.*
b. *János szénné égette a piritózt.*
c. *Otthon maradok.*
- (4) a. *Péter nem jár iskolába.*
b. *János nem égette szénné a piritózt.*
c. *Nem maradok otthon.*
- (5) a. *Péter iskolába fog járni.*
b. *János szénné fogja égetni a piritózt.*
c. *Otthon fogok maradni.*

Mivel nyelvtanaink – definíció híján – leginkább e tulajdonságokkal írják le az igekötőt, sok esetben, például *tönkre, észre, cserben* stb., nehéz megítélnünk, a szóban forgó igemódosító igekötő-e. A megválaszolandó kérdés tehát az, miben különbözik az igekötő a többi igemódosítótól. Kiindulásul vehetjük azon elemeket, melyek igekötő státusza elfogadott, azaz úgynevezett ősi igekötőinket (*be; ki; le; fel; meg; el*), melyek sajátosságait összegyűjtve megvizsgáljuk az igekötő-gyanús elemeket. A vizsgált elemek listáját a Forgács (2005), Jakab (1976), Kiefer–Ladányi (2000), Komlósy (1992), MHSz 11 és Rác–Takács (1959) által besorolt, illetve vizsgált elemek összessége adja:

abba, agyon, alá, alább, alul, által, át, átal, be, bele, belül, benn, cserben, egybe, egyet, együtt, el, elé, elébe, ellen, ellent, elő, előre, elől/elül, észre, fel, félbe, félre, felül, fenn, fent, fölé, hanyatt, haza, hátra, helyben, helyre, helyt, hozzá, ide, jól, jóvá, keresztbe, keresztül, ketté, kétségbe, ki, kinn, kívül, kölcsön, körbe, köré, körül, közbe, közben, közre, közzé, külön, le, létre, meg, mellé, mögé, neki, oda, odább, ott, össze, rá, rajta, szembe, szerte, széjjel, szét, tele, tova, tovább, tönkre, túl, utána, utol, újjá, újra, vele, végbe, véghez, végig, végre, viszont, vissza

Mivel azonban, mint láttuk, éles határ az igekötők és más igemódosítók közé nem húzható, megkülönböztető jegyek, szükséges és elegendő feltételek helyett inkább tendenciákra mutathatunk rá az igekötők jellemzésében, melyek többé vagy kevésbé érvényesek az egyes elemekre. Ennek alapján Forgács (2005) nyomán ahelyett, hogy egyértelműen kizárnánk bizonyos elemeket az igekötők sorából, elemeinket egy „skálán” helyezhetjük el, a prototípus-elméletnek megfelelően. E megközelítés mellett szól az igekötők történeti szempontból való változatossága, az, hogy más szófajokból alakultak ki hosszú, ma is tartó folyamat eredményeképpen, hisz nyelvünk állandóan változik – ez az oka az egybe- illetve különírás terén megfigyelhető látszólagos következetlenségnek. Így egyes elemek egységes viselkedést mutatnak, míg mások csak bizonyos szempontból viselkednek igekötőként.

A prototípus-elmélet definíciók helyett az adott kategória elemeire jellemző, közös jegyeket állapít meg, mely jegyek azonban nem azonos mértékben jellemzik az egyes kategóriák összes elemét: különböző mértékű hasonlóságot mutatnak az ún. *prototípushoz*, azaz, a kategória legtipikusabb tagjához. Annak alapján, hogy mekkora ez a hasonlóság, megkülönböztetünk tipikusabb, azaz *centrálisabb* és *periférikusabb* tagokat, így az egyes kategóriák elemei kiválóan ábrázolhatók koncentrikus körök segítségével. A prototípus-jelenség a nyelv különböző szintjein jelen van, így az igekötők besorolásánál is ésszerű lehet ezt a megközelítést alkalmazni (Lakoff 1987). Lássuk tehát, milyen jegyeket vehetünk figyelembe a prototipikus besorolásban.

4. Az igekötők jellegzetességeiről: lehetséges szempontok vizsgálata

Vegyük hát sorra, milyen szempontokat vehetünk figyelembe az említett elemek besorolásakor, azaz miben tér el az igekötő a többi igemódosítótól. Elsőként vizsgáljuk meg az igekötők formai illetve mondattani jellegzetességeit, ezekben keresvén szempontokat az igekötőség megítéléséhez. A szóban forgó szempontok az igekötők ismert jellemzői, ám kritériumként nem szokás tárgyalni őket a szakirodalomban. Ez az oka annak, hogy dolgozatomban elsőként ezen jellemzők bemutatásának szentelem figyelmem, míg az igekötő irodalmában leggyakrabban felmerülő és vizsgált szempontokról, mint a produktivitas, később esik röviden szó.

4.1. Az igekötők és más igemódosítók viselkedésének összevetése egyes szerkezetekben

Mint láttuk, az igekötők szerepelhetnek eldöntendő kérdésre adott pozitív rövid válaszként. Ez elmondható a többi igemódosítóról is, azzal a

különbséggel, hogy esetükben a kérdés fókuszában az igemódosító áll, a kérdés az általa kifejezett körülményre vonatkozik. Így a (6a)-ra adott válasz (6b) lenne, míg (7b) (7a)-ra felel. E példában eleve feltételezünk valamilyen olvasási eseményt. Az igekötő ezzel szemben rövid válaszként a komplex predikátum egészét helyettesíti (lásd (2)-es példa).

(6) a. *Könyvet olvastál (vagy tévét néztél)?*

b. *Igen/Könyvet olvastam.*

(7) a. *Könyvet olvastál (vagy újságot)?*

b. *Könyvet.*

A lexikalizálódott szókapcsolatok, például *gallyra megy* ('elromlik'), *palira vesz* ('átver'), melyek esetében gyakran vitatott, igekötővel állunk-e szemben, e tekintetben az igekötőkhöz hasonlóan viselkedhetnek. A hagyományos megközelítésben tehát ezt a jellemzőt szükséges, de nem elegendő feltételként vehetnénk számba, esetünkben pedig az igekötők kevésbé tipikus példájának tekinthetnénk azokat az elemeket, melyek nem szolgálhatnak rövid válaszként az igekötőkre jellemző módon. Mivel azonban valamennyi vizsgált elem egyaránt alkalmazható rövid igenlő válaszként a (2)-ben bemutatott értelemben, ez a tulajdonság nem bizonyult hasznosnak az elemek besorolásában.

Következő vizsgálati szempontom az igekötők azon jellemzője volt, hogy progresszív olvasatú és felszólító mondatokban gyakran lehetséges a *-fele* morféma hozzákapcsolása.

(8) a. *Ahogy mentem befele a házba, zajt hallottam.*

b. *Nézzük csak megfele!*

(9) *Épp festettem zöldre(*fele) a kerítést (mikor kifogyott a festék).*

Bár például a *meg, el* igekötők esetében ezzel kapcsolatban megoszlik a beszélők véleménye, napjainkban egyre elterjedtebbek e formák olyan igekötők esetében is, melyek nem lativusi jelentésűek. Tekintve, hogy a *-fele* jelentéséből ('vmilyen irányba') adódóan az igekötőkön kívül többféle határozói kifejezésben szerepelhet, nem mondható az igekötők sajátosságának, de mivel ez a tendencia növekedni látszik az igekötők nem irányjelentésű használatában is, érdekes lehet megvizsgálni.

Következő szempontunk az igekötők duplikációja. Az egy- vagy kétszótagú igekötők megkettőzve gyakorító jelentést fejeznek ki: *meg-megáll, ki-kinéz.*

Az igekötőkön kívül más elemek is duplikálhatók, mint *lassan-lassan a végére ér, nagyobbra-nagyobbra nő*, ám ezek a melléknévi tövű példák nem igemódosítók, s könnyedén megkülönböztethetők az igekötőktől. A többi igemódosítóra nem jellemző a duplikáció, így szintén alkalmas szempont lehet (Kiefer 2003): **kékre-kékre fest, *fát-fát vág*.

Az igekötős igék és más igemódosító-ige kapcsolatok esetében is lehetséges a nominalizáció. Fontos különbség azonban, hogy az igekötős nominalizációkban nem lehetséges a *való* szócska beékelődése: **a lecke meg való tanulása*, míg más igemódosítóknál sok esetben előfordul: *?János okosnak való tartása; a rács pirosra való festése*. Más esetekben viszont, az igekötőkhöz hasonlóan, helytelen lenne a nominalizáció e típusa: többek között a lexikalizálódott kapcsolatok újfent az igekötőkhöz hasonlóan viselkednek e tekintetben (pl. **a mosógép gallyra való menése, *Péter faképnél való hagyása*), de szintén helytelen például a **könyvet való olvasás, *tudni való akarás* (Szabolcsi–Laczkó 1992). Fontos esetünkben elkülöníteni az igekötői illetve névutói használatot, hiszen míg *a telefon János mellé való tévese* helyes forma, **a mellé való beszélés* nem az. Hasonlóan a rövid válasz lehetőségének vizsgálatához, számunkra azok az elemek lehetnek fontosak, melyek e szempontból az igekötőkre nem jellemző módon viselkednek, azaz lehetővé teszik a *való* szócska beékelődését. Minél inkább elfogadható az így alkotott nominalizáció, annál periférikusabb pozícióba kerülhet a szóban forogó elem.

E szócskával ellentétben a *nem* tagadószó beékelődhet az igekötő és az ige közé a nominalizációkban: *a lecke meg nem írása, a lopás be nem ismerése*. A legtöbb más igemódosítóra is érvényes ez (*?pirosra nem festés, nyitva nem tartás*), ám e szempontból az állandósult szókapcsolatok többnyire az igekötőkkel ellentétesen viselkednek (**?palira nem vétel, *?gallyra nem menés*), s sok más esetben is helytelen szerkezetet kapunk (**levelet nem írás, *okosnak nem tartás*), így hasznos szempontnak bizonyulhat, főként az idiómarészből kialakult elemek vizsgálatában.

4.2. Az igekötők szemantikai sajátosságairól

A fenti jellemzésben főként arról olvashattunk, hogyan viselkednek az igekötők különféle szerkezetekben a többi igemódosítóval összehasonlítva. A következőkben további, a szakirodalomban leggyakrabban vizsgált szempontok kerülnek bemutatásra.

Az egyik ilyen gyakran vizsgált szempont a produktivitás. Mivel e kritérium különbözteti meg az igekötős igéket más, lexikalizálódott elemektől, mint

palira vesz ('átver'), *köddé válik* ('eltűnik'), e szempont mindenképp hasznosnak bizonyulhat. Mint Ladányi (1994–1995) rámutat, a produktív használat a jelentés kiterjedésének függvénye, így az igekötőség feltétele lehet a polysémia, illetve az „átvitt” jelentés megléte is. Azon elemeket tehát, melyek csak „konkrét” jelentésükben kapcsolódnak az igékhez, nem tekinti igekötőnek (Ladányi 1994–1995). Az igekötőszerű elemek vizsgálata abból a szempontból, hogy részt vesznek-e „idiomatikus” kifejezésekben, nem új, azonban figyelemre méltó a leírt összefüggések levezetése, hisz ezen érvelést követve voltaképpen egyesít olyan szempontokat, melyek korábban különálló feltételekként merültek fel.

Szintén gyakran említjük az igekötő perfektiváló funkcióját. Meg kell jegyeznünk, hogy egyrészt nem minden igekötő, illetve nem minden jelentésben bír ilyen funkcióval (*eljár vhová* 'gyakran ellátogat', *kiáll* 'kiemelkedik, kiszögellik'), másrészt pedig ez gyakran elmondható más igemódosítókról is, ám a javasolt megközelítésben mégis érdemes lehet felvenni szempontjaink közé. Mint fentebb láthattuk, az átvitt jelentések megléte is egy lehetséges szempont, így célszerű megvizsgálni, a lehetséges jelentések perfektiváló szereppel bírnak-e. Valójában a jelen tanulmány szempontjából az lehet fontos, hogy az adott elem inkább eredeti jelentésével szerepel a vele alkotható komplex igékben, avagy erősebb a grammatikai, perfektiváló funkciója.

Az igekötők alaki szerkesztettsége is felmerülhet vizsgálati szempontként (Jakab 1976). Mivel e kategória történetileg más szófajokra vezethető vissza, s az ilyen kifejezések eredeti jelentésüket idővel gyakran elveszítik, bár az egyes elemek egyértelmű kizárása szerkesztettségük alapján nem lenne indokolt, annál inkább alkalmas e szempont annak megállapítására, mennyire őrzik az egyes elemek határozószói, névutói, ragos névszói jellegüket, azaz hol is tartanak az igekötővé válás útján.

5. Kísérlet a vizsgált elemek besorolására

Az egyes elemek besorolásánál a jelentéstani és morfológiai szempontok vizsgálatában Forgács (2005), illetve Jakab (1976) elemzését vettem alapul, míg a 4.1.-ben javasolt formai szempontok, azaz az egyes elemek különböző szerkezetekben való viselkedésének vizsgálata anyanyelvi beszélők ítéleteire épül.

5.1. Prototipikus besorolás szemantikai jegyek alapján

Forgács (2005) a prototípus-elmélet kereteiben vizsgálja az igekötő-jelölteket, figyelemre méltóan átfogva a fent tárgyalt szempontokat. Forgács (2005)

a grammatikalizálódás mértékét vizsgálja az egyes igekötő-jelöltek esetében. Szemantikai oldalról, illetve az alaki szerkesztettség szempontjából közelíti meg az igekötőség kérdését. Ennek alapján, nem meglepő módon, legtipikusabbnak ősi igekötőinket találja, mely csoporton belül a következő sorrendet állítja fel: a legcentrálisabb helyet a *meg* foglalja el, mivel lativusi jelentését mára elveszítve elsősorban átvitt jelentéseket fejez ki, amit a főleg átvitt, de irányjelentésben szintúgy használt *el* követ, s csak utánuk következik a *be*, *ki*, *le* és a *fel*, melyek szintén bírnak mind lativusi, mind irányjelentéssel, de esetükben az utóbbi még erősebben jelen van, mint a fenti két elemnél. Közös bennük az is, hogy igekötővé alakulásuk morfémavesztéssel járt (Jakab 1976).

Az ősi magyar igekötőket követően a *hátra*, *félre*, *körül*, *ide*, *oda*, *szét*, *össze*, *alá*, *fölé*, *mellé*, *át*, *keresztül*, *túl* határozószói, illetve névutói eredetű elemeket említi, melyek jobban őrzik határozói jelentésüket s „önálló mondatrész jellegüket, de morfológiai transzparenciájuk elveszett, ez pedig megkönnyíthette a szófaji jelleg megváltozását is” (Forgács 2003: 21). E csoportba sorolhatnánk az említetteken kívül a *neki*, *felé*, *elé*, *elébe*, *mögé*, *köré*, *hozzá*, *vele*, *rá*, *bele*, *utána*, *ellen*, *által/átal*, *abba*, *utol*, *ott*, *elő*, *előre*, *vissza*, *hanyatt*, *körbe*, *közbe*, *félbe*, *szembe*, *közre*, *körül*, *keresztbe*, *egybe*, *külön*, *elöl*, *széjjel*, *szerte*, *odébb*, *tova*, *ketté*, *rajta*, *kinn*, *benn*, *viszont*, *közben*, *alul*, *fenn*, *felül*, *együtt*, *kívül*, *belül*, *fent* elemeket is. Megfigyelhetjük, hogy e csoporton belül sem minden elem egyenrangú: alaki szerkesztettség szempontjából kevésbé tipikus igekötő a *hátra*, *félre*, *keresztül*, *körül*, *egybe*, *keresztbe*, *szembe*, *közbe*, *körbe*, *félbe*, *közre*, melyekben, bár jelentésük kisebb-nagyobb mértékben átalakult, ma is felismerhető a tő+toldalék szerkezet (Jakab 1976). Más szempontból, de szintén eltér a többitől a *belül*, *fenn*, *külön*, *elöl*, *rajta*, *kinn*, *benn*, *közben*, *alul*, *együtt*, *kívül*, *fent*, *felül*. Ezek az elemek közelebb állnak a határozószókhöz, inkább lokatív, semmint lativusi jelentésűek, s hiányozni látszik belőlük a már Jakab (1976)-nál szempontként felmerülő dinamikus jelleg. Kevés olyan szerkezet van, melynek jelentése több a tagok jelentésének összegénél, ilyen például a *fenntart* (‘működtet/megőríz’), *együtt érez* (‘megért/részvétet tanúsít’), *bennég* (‘zárt térben tűz által elpusztul’). Produktivitásuk tekintetében is alulmaradnak a csoport többi elemével szemben. Forgács (2005) e csoportját a fentieknek megfelelően tehát három részre oszthatjuk.

Forgács (2005) prototipikussági elemzése szerint őket követik idiómá-részből kialakult elemeink, mint *agyon*, *tönkre*, melyek szemantikailag

kevésbé transzparensnek, bár morfológiailag elemezhető ragos névszók. Ide sorolnám a következő elemeket: *kétségbe, helyt, helyben, kölcsön, jól, végbe, véghez, végre, jóvá, egyet, létre, ellent, cserben, közzé, észre*. Ezek, bár hasonlóknak tűnnek a fenti *félre, hátra*, stb. elemekhez, kevésbé produktívak, jelentésük szempontjából kevésbé határozószó-szerűek, közelebb állnak a *palira vesz* típusú lexikalizálódott kapcsolatokhoz. Egyes elemeket indokolt lehet még e csoportból is kizárni produktivitásuk hiánya miatt, többek között a *cserben, végbe, véghez* például csak egy-egy képződményben szerepel (*cserbenhagy, végbemegy, véghezvisz*).

Végül, az igekötőség perifériáján azon elemek következnek, melyek mind szemantikailag, mind morfológiailag átlátszók, határozószói jellegük a vizsgált elemek közt a legerősebb: *újra, tovább, végig*. Az általam vizsgált elemek közül ide tartozhat a *haza, újjá, helyre, tele*. Mint Forgács (2005) rámutat, e csoport elemeinél csak produktivitásuk és gyakoriságuk teszi indokolttá, hogy igekötőnek tekintsük őket. „Minél kintebbi körön található egy elem, annál nagyobb szerepe van a státuszát illetően a produktitásnak, hiszen ha idővel termékeny mintát képes alkotni, akkor bentebb is helyet tud foglalni.” (Forgács 2005: 21)

Meg kell említenünk, hogy a vizsgált elemek sok esetben kettősséget mutatnak, így például a *mellé, alá*, stb. igekötőként viselkedik a *mellébeszél, aláír* típusú szerkezetekben, míg névutóként a *könyv mellé, asztal alá* példákban. Ugyanígy a *jól* vagy az *együtt* egyértelműen határozószó a *jól futballozik, együtt dolgoznak* szerkezetekben, ám a *jóllakik* vagy az *együtt érez* esetében inkább igekötőszerű, sőt, az *együtt*-nek névutói oldala is van: *Péterrel együtt*. A prototípus-elméletnek ez azonban nem okoz gondot, mivel e megközelítés a legalkalmasabb az e fajta átmeneti kategóriák kezelésére.

A fentiek alapján a vizsgált elemek „igekötősége”, illetve annak mértéke a következőképpen ábrázolható a prototípus-elméletnek megfelelően:

- 5 – Teljesen elfogadom, tudom értelmezni, és használnám is.
- 4 – Elfogadom, tudom értelmezni, de nem biztos, hogy használnám.
- 3 – Elfogadom, tudom értelmezni, de biztos, hogy nem használnám.
- 2 – Nem fogadom el, de tudnám értelmezni.
- 1 – Egyáltalán nem fogadom el, és értelmezni sem tudnám.

A vizsgált elemek viselkedése leginkább a duplikáció lehetőségét tekintve korrelál a fent megállapított szintekkel. Ősi igeikötőink e tekintetben is kiemelkedőek, átlaguk meghaladja a 4,3-at. A következő két szint (lásd fent) átlageredménye csak kis mértékben tér el egymástól, azonban 3,4 körüli értékelésükkel jócskán alulmaradnak az előbbiekkal szemben. A fenti kategorizálással ellentétben őket a periférián található elemek követik 3,1-es átlaggal, majd a dinamikus jelleget nélkülöző szint, s végül az idiómarszövből kialakuló csoport következik, 2,86 illetve 2,66 átlaggal. Jelentéstani szempontból vizsgálva nem meglepő a *fenn* és társai alacsony pontszáma, hiszen statikus jellegű eseményeknél a gyakorító olvasat nem lenne kézenfekvő. Megállapítható tehát, hogy a duplikáció szempontjából elemeink viselkedése csak részben felel meg a korábban vázolt kategorizációnak, mindazonáltal a prototipikus, ősi magyar igeikötőkre e feltétel is teljesül, s többnyire a következő két szint határozószói illetve névutói eredetű, régebbi keletű elemekre is, így nem zárható ki, hogy a duplikáció lehetősége is egy lépés az igeikötővé válás útján.

Következő vizsgált szempontom a *-fele* szócska csatolhatósága volt. Bár az ősi igeikötőink csaknem 4 egészes átlaga e szempontból is magasan kiemelkedő, a többi szint sorrendje nem lehet hasznunkra a tipikusság vizsgálatában: valóban megfigyelhető egy tendencia az igeikötők e morfémával való összekapcsolására, de ez nem lehet szempontunk, hiszen jelentéséből adódóan ('vmilyen irányba') a *-fele/-felé* nem csak igeikötőkhöz, hanem határozószókhöz, sőt, névszókhöz is kapcsolódhat, mint *erre felé*, *Pest felé*, *balfelé*. Így az sem meglepő, hogy kevesen ítélték elfogadhatónak a lativusi jelentést nélkülöző elemek (átlag: 1,81), illetve az idiómarszövek (átlag: 2,07) esetében, míg például a *haza* elem pontszáma a legmagasabbak közt van. Amennyiben azonban elfogadjuk azt a szakirodalomban többször felvetett szempontot, hogy az igeikötő lativusi jellegel is kell, hogy bírjon, indokolt lehet az e feltételnek nem engedelmessé elemeket periférikusabb szintre szorítani.

A *nem*, illetve *való* szócskák igeikötős nominalizációkba való beékelődésének lehetősége illetve lehetetlensége, mint korábban kifejtettem, nem határolja el az igeikötőt a többi igemódosítótól, de érdemesnek tartottam megvizsgálni e szempontokat is, mivel tipikus igeikötőinkkel szemben más

igemódosítókra nem mindig teljesülnek, így ha a vizsgált elemek illetve csoportok valamelyike szélsőségesen alacsony értékelést kap, ez újfent indokolhatja valamely periférikusabb helyzetbe sorolását. Röviden összegezve az eredményeket, itt is az ősi magyar igekötők értékelése a legmagasabb, bár a *nem*-teszt esetében ez nem kiemelkedő. A többi szint eredményei mindkét tesztben egymáshoz közeli értékeket mutatnak, egyedül az szembetűnő, hogy a *nem*-tesztben a *fenn*-csoport átlaga nem éri el a 3-at.

	1	1∩2	2
3	1∩3 <i>utána, újjá</i>	1∩2∩3	2∩3
3∩4 <i>ketté, széjjel, utol, létre, keresztül, felül, tönkre, fenn, közben, helyt, helyre, jóvá, véghez, kétségbe, kölcsön, végig</i>	1∩3∩4 <i>hátra, körbe, körül, közbe, közre, rá, viszont, együtt, mellé, össze, egybe, félbe, félre, külön, ellent, közzé, abba, alá, át, észre, bele, felé, végre, tele, hozzá, egyet, tovább, újra</i>	1∩2∩3∩4 <i>be, ki, le, fel, el, meg, elő, vissza</i>	2∩3∩4 <i>előre, szét, haza</i>
4 <i>kívül, agyon, cserben, helyben, jól, végbe, elől, belül, alul, keresztbe, vele, túl, tova, szerte, által, elébe, hanyatt, köré</i>	1∩4 <i>kinn, rajta, fent, oda, odébb, ott, szembe, benn, átal, elé, ellen, mögé, neki</i>	1∩2∩4	2∩4

2. ábra

1. Duplikáció lehetősége
2. A *-féle* morféma kapcsolhatósága
3. A *nem* szócska beékelődésének lehetősége a nominalizált alakokban
4. A *való* szócska beékelődésének lehetetlensége a nominalizált alakokban

A négy teszt eredményeit a 2. ábra összegzi, mely a könnyebb átláthatóság érdekében nem tartalmazza a pontos pontértékeket, ám halmazok segítségével megmutatja, hogy az egyes elemek hány tesztnek felelnek meg az általam vizsgált négy közül, illetve melyek ezek a tesztek. Az ábra elkészítéséhez azt vettem figyelembe, mely elemek értek el minimum 3 pontos átlagot az anyanyelvi beszélők értékelése alapján. Ezeket tartalmazzák az ábra egyes halmazai. Az 1. halmaz például azokat az elemeket tartalmazza, amelyeknél lehetséges a duplikáció, azaz, melyek ezen a teszten elérték a 3-as átlagot. Vizsgáljuk meg például az *utána*, *újja* elemeket. Ezek az 1. és 3. halmazok metszetében helyezkednek el, azaz a duplikáció-teszten és a *nem*-teszten érték el a 3-as átlag pontszámot.

Megfigyelhető, hogy ősi magyar igekötőink mellett a beszélők értékelése alapján az *elő*, *vissza* elemek is mind a négy feltételnek eleget tesznek, a különböző szerkezetekben való előfordulásuk alapján tehát ezek tekinthetők legtipikusabbnak, ezek mutatják a leginkább igekötőszerű viselkedést. Az 1. ábra alapján az *elő* és a *vissza* az ősi igekötőinket követő szinten helyezkedik el, melynek elemei jobban őrzik határozói jelentésüket, de morfológiai transzparenciájuk elveszett. E szint többi eleme az általam vizsgált szempontok alapján nem mutat egységes viselkedést. A következő szint elemei, melyek szintén határozószó-jellegűek, de szerkezetük átlátszóbb a fentiekénél, már némiképp egységesebb képet alkotnak: egyikük sem eleme a 2. halmaznak, azaz nem teljesül rájuk a *-fele*-teszt, de mindannyian elemei a 4. halmaznak, engedelmeskedve a *való*-tesztnek. A *szembe*, *keresztbe*, *keresztül* kivételével e szint minden eleme az 1., 3. és 4. halmaz metszetében helyezkedik el, azaz a *fele*-teszt kivételével mindegyik tesztnek megfelelnek. Az ezt követő két szint elemei (a statikusabb, lokatív jelentésű elemek, illetve idiómáreszek) hasonlóképp mind a 4. halmazba kerültek, de egyikük sem eleme a 2.-nek. Közülük azonban már kevesebb elem engedelmeskedik három feltételnek is. A periférián elhelyezett elemek viselkedéséről pedig az állapítható meg, hogy mindannyiukra teljesül a 3. feltétel, azaz a *nem* szó beékelődése nominalizációkban, s egy kivétellel a negyedik, a *való*-teszt is.

A 2. halmazt megvizsgálva az is látható, hogy a *-fele*-tesztnek csak kevés elem, még az irányjelölő jelentésűek közül sem mind engedelmeskedik: az imént említettek mellett az *előre*, *szét*, *haza* elemekre teljesül a 2. számú feltétel. Szembetűnő továbbá, hogy csak néhány elem, az *utána* és az *újja* esik kívül a 4. halmazon, azaz csak ezek esetében találták a beszélők lehetségesnek a nominalizációs alakulatokban a *való* szócska beékelődését, mely az

igekötőkre egyébként nem jellemző. A többi vizsgált elem esetében az eredmények alapján nem lehetséges ez a beékelődés. Szintén egyedülálló a 4. halmaz abban, hogy egyedül ennek a halmaznak vannak olyan elemei, melyek nem elemei semelyik más halmaznak.

Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az említett két elem, az *utána* és az *újja* pontátlagos sem marad el jelentős mértékben az említett 3-as határértéktől. Az empirikus vizsgálatok természetéből adódóan az ilyen kis értékkülönbségek esetében nem zárható ki bizonyossággal az adott elemek az egyes halmazokból. Mivel a 2. ábra a pontos értékkülönbségek ábrázolására nem alkalmas, pontosabb képet kaphatunk az egyes elemek viselkedéséről a Függelékben ismertetett, pontos számadatok ismeretében. A Függelék az adatokat az 1. ábrának megfelelő szintek szerint lebontva ábrázolja, a centrumtól a periféria elemei felé haladva.

A fenti négy szempont vizsgálatából mindenesetre szembetűnő, hogy az ősi magyar igekötők mindegyik esetben kiemelkedő eredményt mutatnak, míg a lativusi jelentést nélkülöző, statikusabb jelentésű elemcsoport több szempontból is alulmarad. Megítélésem szerint ősi igekötőink helyzete a legegyszerűsebb, míg a kintebbi szinteken elhelyezkedők viszonya megkérdőjelezhető, hiszen bizonyos szempontból az egyik, más szempontból a másik mutat igekötősebb viselkedést. Mivel az 5.1.-ben javasolt egyes szintek elemei az általam vizsgált szempontokból nem mutatnak teljesen egységes viselkedést, az egyes szinteken belül is egyes elemek kiemelkednek a többi közül, az eredmények alapján indokolt lehet az 1. ábrán bemutatott szintek tovább bontása aszerint, hogy mennyire engedelmessé válnak a tanulmányban felvetett formai szempontoknak, így árnyaltabb képet kaphatunk az igekötőség szintjeiről. Magasabb szintre emelhetőek azon elemek, melyek mindegyik tesztnek megfelelnek, míg azok, melyek csak egy szempontnak felelnek meg, kevésbé tipikus igekötők. Meg kell jegyezni azonban, hogy a 88 elemre kiterjedő, elemenként 50 fő alany segítségével végzett vizsgálatom eredményeire hagyatkozva nem állapítható meg bizonyossággal az egyes elemek illetve csoportok státusza, eredményeim pusztán előzetes jellegűek.

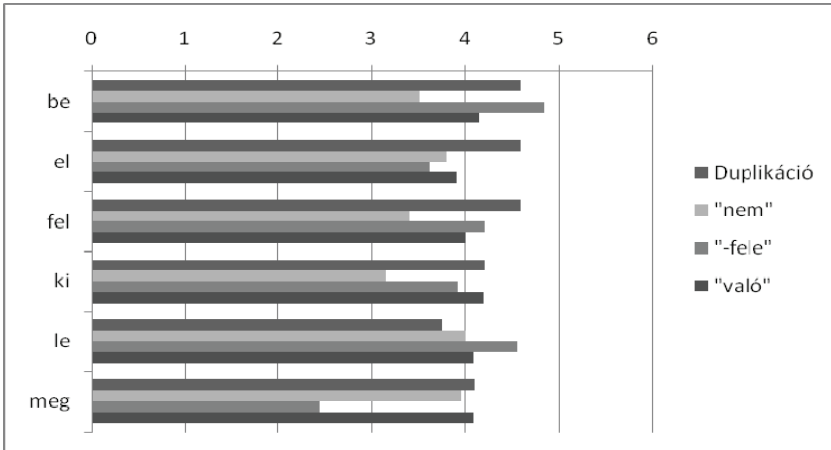
További vizsgálat tárgyát képezheti tehát, megbízhatóbb eredmények érdekében, a javasolt szempontok nagyobb volumenű empirikus vizsgálata, illetve esetleges további szempontok megállapítása, melyek révén – finomabb eltérésekre is rámutatva – tisztább képet kaphatunk az igekötőség szintjeiről. A fentiek alapján egy szélesebb körű vizsgálat nyomán várhatóan haszталannak bizonyulhat a 4. számú feltétel, hisz a jelen vizsgálat szerint két kivétellel

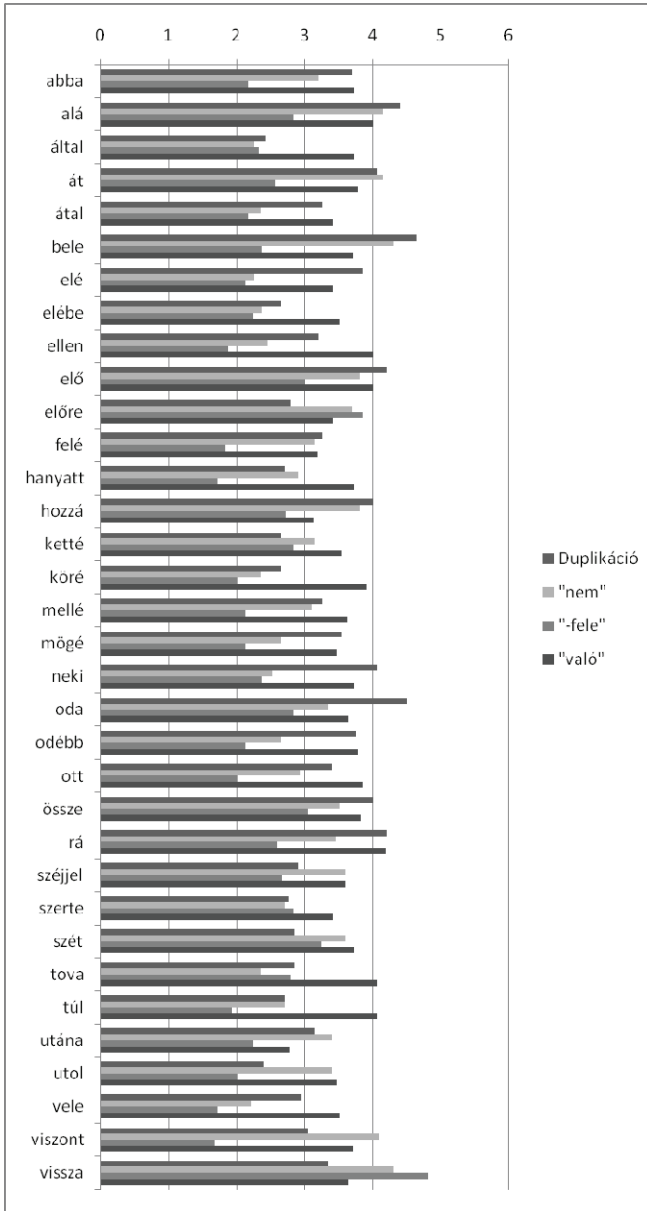
valamennyi vizsgált elemre teljesül – s e két kivétel sem határolódik el élesen a többitől –, így alkalmatlan különböző csoportok megállapítására. Ha azonban ez így van, mindenképp megfontolandó azon elemek státusza, melyekre egyedül e feltétel teljesül.

6. Összegzés

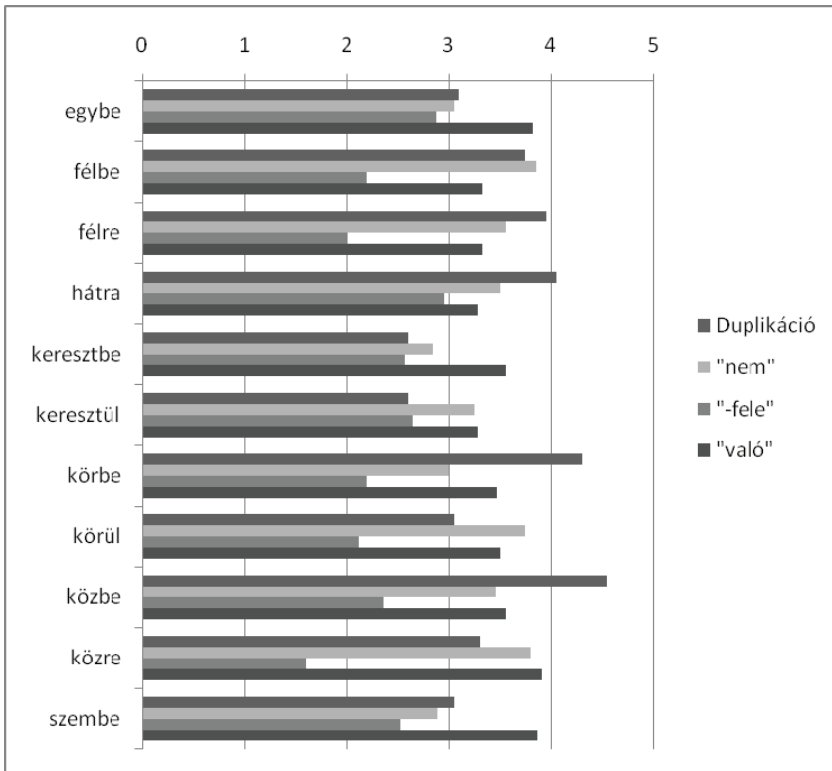
Dolgozatomban ismertettem néhány, az igekötők meghatározásával kapcsolatos főbb problémát, melyeken keresztül megfigyelhettük e kategória sokoldalúságát. Láthattuk, miben hasonlít és miben tér el az igekötő viselkedése más igemódosítókétól, illetve milyen szempontokat vesz figyelembe a szakirodalom az igekötőség meghatározásakor. Ezek a tendenciák szolgálták vizsgálatom alapjául, melynek célja az igekötőség meghatározására szolgáló szempontok megállapítása volt. E kategória definiálásának kísérlete helyett a prototípus-elméletet követve az igekötőség fokozatossága mellett érveltem, melyről további szempontok vizsgálatával kaphatunk tisztább képet. Vizsgálatom folytatása tehát esetleges további szempontok megállapítása, s ezek, illetve a már ismertetett kritériumok szélesebb körű, átfogó vizsgálatára, s a vizsgálati eredmények összesítése lehet.

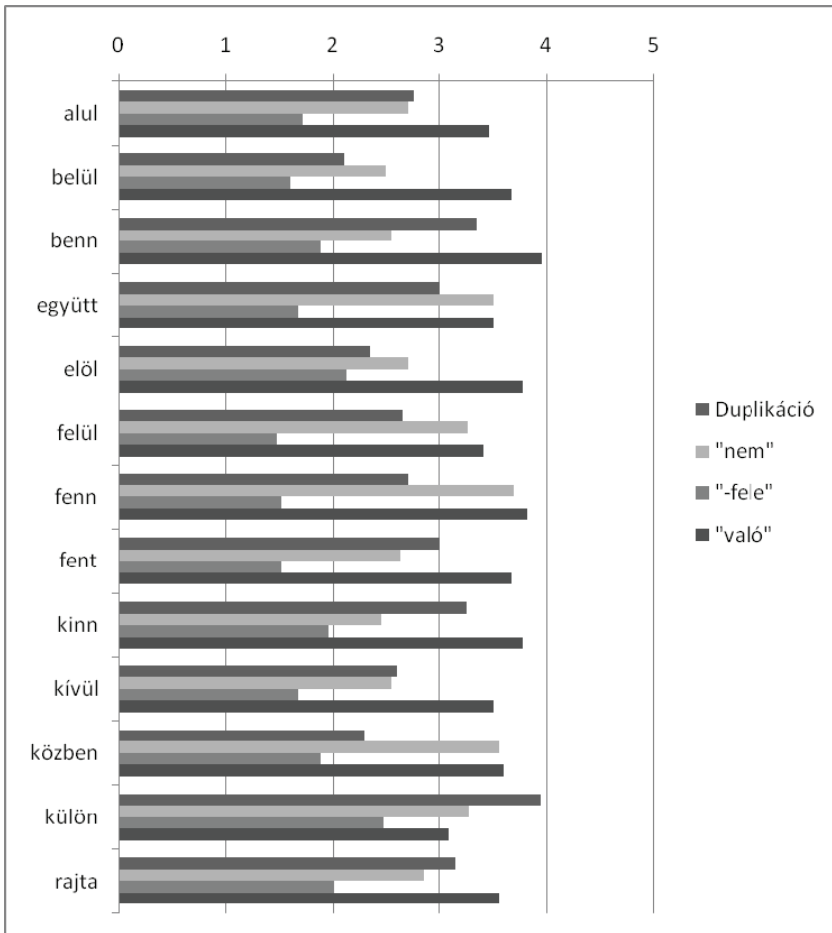
Függelék

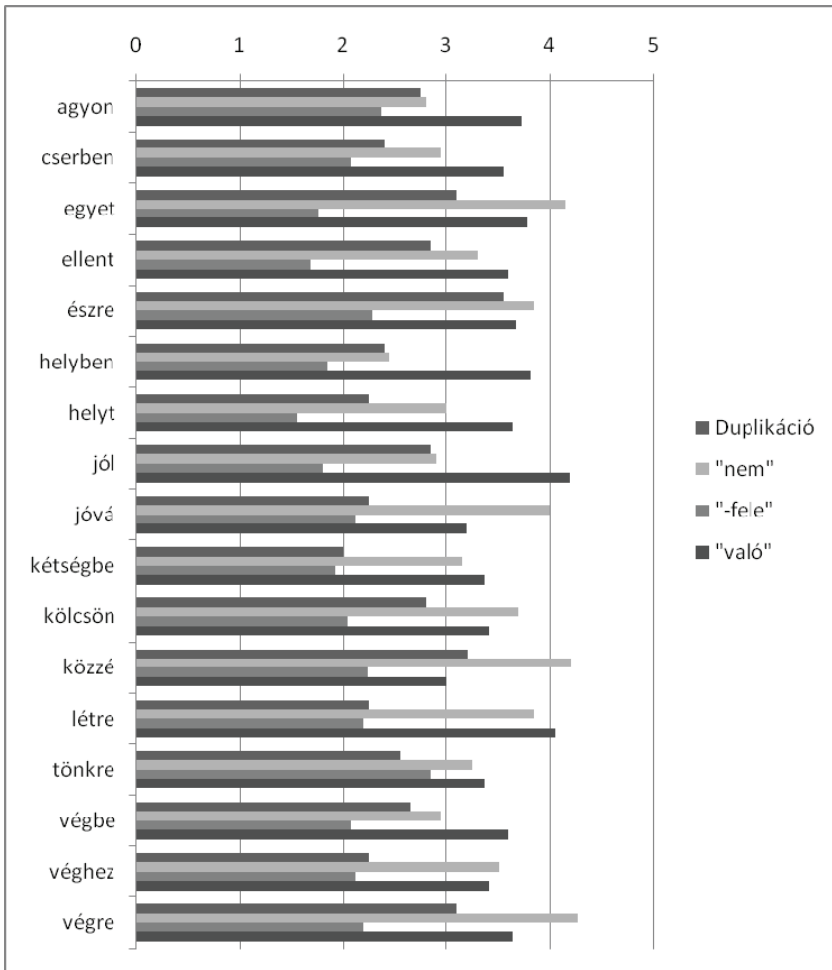

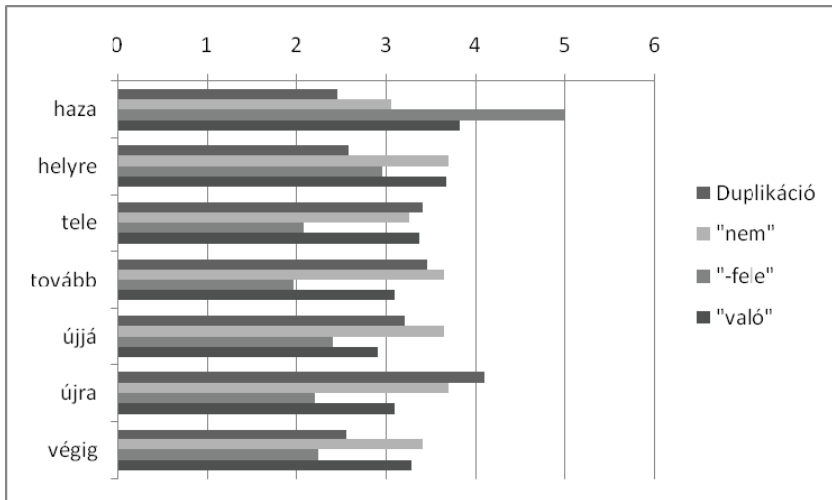
Az igekötők meghatározásának problémái

Az igekötők meghatározásának problémái

Irodalom:

É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv C*: 15–42.

Forgács Tamás 2005. Grammatikalizálódás az igekötők körében. *Uráli grammatizáló, BUM 4*. MTA Nyelvtudományi Intézet. 88–116

Jakab István 1976. *A magyar igekötők állományi vizsgálata. Nyelvtudományi Értekezések 91*.

Kenesei István 2006. Szófajok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 80–109.

Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények 100*: 177–86.

Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 453–518.

Komlósy András 1992. Régenek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 299–528.

Ladányi Mária 1994–1995. Az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről. *Nyelvtudományi Közlemények 94*: 45–85.

- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Rácz Endre – Takács Etel 1959. *Kis magyar nyelvtan*. Gondolat.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 179–298.
- Szili Katalin 1985. *Az igeekötő és az igeekötős ige mibenlétéről. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 7*.
- Szili Katalin 1995. *Az igeekötős igék képzéséről. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 32*.